

“QUERIDO E ADEMIRADO IRMÁN”. FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E RAMÓN OTERO PEDRAYO, MÁIS DE CORENTA ANOS DE FRATERNAL INTERCAMBIO EPISTOLAR (1934-1975)

“DEAR AND ADMIRER BROTHER”

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO AND RAMÓN OTERO PEDRAYO:
OVER FORTY YEARS OF FRATERNAL CORRESPONDENCE (1934-1975)

Patricia Arias Chachero
IES A Pontepedriña (Santiago de Compostela)

ORCID: 0000-0002-8174-0750

Resumo: As case 500 cartas cruzadas entre Francisco Fernández del Riego (1913-2010) e Ramón Otero Pedrayo (1888-1976) ao longo de máis de corenta anos demostran que entre eles existiu unha amizade íntima. Traballaron xuntos nas principais empresas literarias de posguerra e estiveron sempre pendentes un do outro. Nestas cartas intercambian todo tipo de información sobre os seus traballos intelectuais e as súas vidas.

Abstract: The almost 500 letters exchanged between Francisco Fernández del Riego (1913-2010) and Ramón Otero Pedrayo (1888-1976) over more than forty years demonstrate that a close friendship existed between them. They worked together on leading post-war publishing projects and were constantly in touch. In these letters, they exchange all kinds of information about their intellectual works and their lives.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Ramón Otero Pedrayo, literatura galega de posguerra, epistolario, editorial Galaxia.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Ramón Otero Pedrayo, postwar Galician literature, epistolary, Galaxia publishing house.

SOBRE A PUBLICACIÓN DUN EPISTOLARIO

En decembro de 2014, a piques de rematar unha das reunións ordinarias do Padroado da Fundación Otero Pedrayo, no apartado dedicado a suxestións e preguntas, Xesús Alonso Montero, daquela presidente da Real Academia Galega, anunciou que en vida de Francisco Fernández del Riego contraera con el o compromiso de publicar o epistolario cruzado con Ramón Otero Pedrayo. Solicitou naquela intervención a miña axuda para transcribir e anotar as cartas que o propio don Paco lle facilitara e suxeriu que fose a Fundación, en colaboración coa RAG, quen as publicase. Aquela mesma mañá puxo nas miñas mans unha carpeta de cartón azul que contiña 77 cartas fotocopiadas, a maior parte delas (57) da autoría de don Ramón. Confeso que como oteriana recibín aquel presente bibliográfico con non pouca emoción e que a encomenda supuxo para min ademais de unha honra, unha enorme responsabilidade.

Transcritas e anotadas aquelas primeiras cartas, visitei en Vigo o arquivo da Fundación Penzol,¹ custodio dos fondos documentais de ambos epistológrafos. Comprobei que, como sospeitabamos, existían moitos máis documentos. Contabilicei daquela un total de 347 cartas de Otero Pedrayo a Francisco Fernández del Riego e outras 104 de Del Riego a don Ramón. Ó comentar a descuberta con Alonso Montero acordamos facer unha escolma do material existente. Convencidos de que o propio Del Riego fixera unha primeira criba con aquelas 77 cartas iniciais e revisada a totalidade da correspondencia, decidimos ampliar o epistolario ata incluír algo máis de 300 documentos. Transcribíronse e anotáronse as misivas escolleitas nesta segunda rolda e, sen razón de peso nin acontecemento algún que poida xustificalo, o proxecto foi quedando nun segundo plano nos que-faceres de ambos.

En outubro de 2022 recibín unha chamada de Henrique Monteagudo propondo, en nome da Real Academia Galega, a edición deste epistolario. Recoñezo que a miña alegría foi grande. Descoñecía o profesor Monteagudo a existencia do traballo realizado anos antes e eu que, practicamente tiña esquecido o proxecto, asumín o compromiso de facelo público cando estabamos a piques de iniciar a celebración do ano Del Riego nas Letras Galegas. En poucos meses completouse a transcripción —incluíndo desta volta o total dos documentos conservados na Fundación Penzol— e redactouse o coidadoso e completísimo limiar que Xesús Alonso Montero preparou para acompañar o volume.

1 Quixera agradecer a colaboración da Fundación Penzol tanto na elaboración do epistolario coma na deste artigo. Sen o traballo do seu director, Xosé Manuel Soutullo, do seu arquivista, Benito Ramírez Abal e das bibliotecarias Marián Vidal Fraile e Pilar Vilaboi Freire, nada de todo isto sería posible.

ALGUNHAS CONSIDERACIÓNS INICIAIS. DE DESACOUGOS E ALEGRÍAS

Tal e como reza o título deste artigo, tan senlleiro intercambio epistolar prolóngase ó longo de corenta e un anos, os que median entre agosto de 1934, data da primeira carta de don Ramón, e o 1 de outubro de 1975, apenas seis meses antes de falecer o Patriarca que é tamén o receptor desta derradeira misiva. Como cabe supoñer, o que hoxe presentamos é un epistolario incompleto e asimétrico pois, como acostuma suceder nas correspondencias, moitas das cartas perdéronse e a maior parte dos documentos, 347, asínaos un dos dous correspondentes, neste caso Otero Pedrayo, famoso pola súa prosa fluída e pola aparentemente inesgotable capacidade de redacción.

A este respecto, case tres anos despois da súa xubilación, retirado en Trasalba, en carta datada o 14 de febreiro de 1961, o propio Ramón Otero Pedrayo recoñece:

Eu preciso das cartas dos amigos como as agras de centeo do doce vento pra lourear, sinón mánxame a soedade. Eu sei moito de soedá e de roínas. Istas son como serodías amantes; no fundo, boas, pro rallantes e piden moito agasallo. Teñen a orgoleza das mulleres fermosas que empezan a se fanar. As soedades son grandes monstros, doces mamíferos, de maino alentar e ollos amigos. Si o pastor se descoidar, o esmagan co seu corpo queréndoo agasallar. Hai que lles dar moitas carradas diarias de herba e puntas de millo de pensamentos. Eu goberno con bastante tino miña abenza de soedás, mais ás veces teño medo.

Don Ramón, que escribe sempre á man, normalmente en cuartillas, e que, inda que remite algunha postal e mesmo algún telegrama, prefire as cartas en xeral non moi curtas, comparte con Del Riego unha intimidade certamente infrecuente noutros epistolarios xa publicados.² Os escritos que hoxe presentamos dan boa conta da singular confianza e da complicidade que sentiron. Trátase dunha relación estreita, fraterna —mesmo filial, como apunta o autor do limiar do volume—, non allea a confidencias íntimas. Sirva de mostra como, en carta asinada o 2 de outubro de 1949, Del Riego, que traballa na preparación do suplemento dos sábados do xornal compostelán *La Noche*, lle confesa o seu desalento a don Ramón:

2 Xosé Filgueira Valverde, *Ramón Otero Pedrayo. Epistolario* (2009); *Lume de vidas. Valentín Paz-Andrade-Ramón Otero Pedrayo: un diálogo epistolar (1925-1976)* (2012); *Correspondencia entre Manuel María e Ramón Otero Pedrayo (1951-1974)* (2014); *Polos camiños das horas. Epistolario de Ricardo Carballo Calero e Ramón Otero Pedrayo* (2020); *Cunqueiro e Otero Pedrayo. Historia dunha amizade e epistolario* (2023).

Queríamos facer un suplemento semanal digno, nutrido, e con outura. Todo sería posibre, porque contamos con xente dabondo, pero a xente non responde. Por outra banda, eu estou traballando doce e catorce horas diarias, e roubando tempo ás miñas ocupacións obrigadas, pra manter o espírito vivo deica onde as miñas posibilidades mo permiten. Pero xa sinto cansazo e teño os nervos medio desfeitos.

Un ano despois (24 de febreiro de 1950), inmerso na preparación da oposición que o había levar á cátedra da universidade compostelá, Otero Pedrayo explícalle tamén o seu estado de ánimo:

Opositor ós 62 anos. Con casa en Ourense. Adicado, fai moitos anos, a tarefas non moi xeográficas. Unha cátedra de cenza de feitos que require inorme memoria e moita informazón bibliográfica. Eu, sen ficheiros nin bibliografías, nin cousa ordeada por o estilo, vou alá ca miña pal[ab]ra e meus hourizontes galegos. Unha loucura. Soio porque as torres de Sant-Iago e moitos amigos e fondos silenzos acenan por min dende unha néboa máis de lembranzas do que de espranzas.

Aléntao don Paco con humor en carta asinada dous días despois:

Coido que a miña meirande ledicia sería ollalo de catedrático da Universidade. Xa me decato dos inconvenientes de loitar con imberbes memoristas e centíficos de ficheiro, pero a súa formación cultural e a súa personalidade indiscutible teñen que pesar no azo dos xuzgadores. Hémolos de ver, pra honra de Galicia, no sitio no que fai tempo debera estar!

Como se pode comprobar, as cartas demostran que, pese á diferenza de idade (25 anos), Ramón Otero Pedrayo (1888-1976) e Francisco Fernández del Riego (1913-2010) partillaron unha intimidade ben pouco frecuente. Moitos dos comentarios incluídos nesta súa correspondencia privada conmoventes a quen hoxe os le sen, non o esquezamos, ser convidado a facelo. O 23 de maio de 1947, cando prepara a viaxe a Buenos Aires que lle permitiría reencontrarse con Castelao, un Otero Pedrayo de 59 anos cumpridos, que sabe que morrerá sen descendencia, escribe:

Iso non ten que ver ca amizade. Sempre me teño xulgado home ditoso apesares de certas aparencias Non hei sólo contando con amigos como Vde.? A simpatía

dos mozos é a meirande legría da miña vida, un fortalecemento, unha fartura que non pode amingoar. Meirande do que os dons dos libros son os da amizade.

O 24 de novembro de 1948, insiste: “Grande gloria e honra dos vellos é ser defendidos e gabados por os mozos! Ben sabe Deus como eu agradezo o don da amizade. Meu maor tesouro. Pouso ó seu carón todas as doores do vivir”.

De lle facermos caso a Del Riego —daquela un “mozo” de 35 anos— coñecíanse desde que el tiña 19, desde o 25 de xaneiro de 1932, cando cadraran nunha sesión ordinaria da comisión directora do Seminario de Estudos Galegos. O propio Del Riego (1988, p. 9) lembraría moitos anos despois aquel primeiro encontro:

El andaba polos cuarenta anos de idade, e eu polos dezanove. Falou arreo nesa ocasión, e eu apenas fixen outra cousa que escoitalo, fascinado polas súas palabras. Aproveitando unha pausa, formuleille, temesiñamente, algunhas inxenuas preguntas. Respostounas decontado con aquel seu xeito ricaz de se expresar. Decateime, por síntomas moi leviáns, que me cobraba simpatía. A partir de entón, no decorrer dos anos, fomos facendo de a pouco —pesie á diferenza de idade— un íntimo e fondo sentimento amistoso.

O epistolario vai gañando en intensidade a medida que pasa o tempo. Dos quince primeiros anos (1934-1949) conservamos apenas 39 cartas, das que xusto un terzo son de Del Riego. Cómpre non perder de vista que neste primeiro período están incluídos os anos da guerra e da inmediata posguerra que, como en todos os epistolarios galegos que coñezo, cadran cun ermo de documentos, un silencio gráfico rotundo e sintomaticamente rechamante. De 1950 (ano da fundación de Galaxia, do pasamento de Castelao, do concurso de novela organizado por Bibliófilos Gallegos que había premiar *A xente da Barreira* de Ricardo Carballo Calero, ano tamén da oposición á cátedra universitaria de don Ramón), temos unha trintena de documentos. A partir de aí e ata 1975 a correspondencia conservada inclúe non menos dunha decena de cartas por ano.

De entre as primeiras, tan só dúas son anteriores á guerra. A xa citada de agosto de 1934 e a segunda do corpus, datada o 12 de maio de 1936. Nela un novísimo Francisco Fernández del Riego, tras pedir información sobre Antolín Faraldo e comentar a que daquela era a última obra de don Ramón, *O mesón dos ermos* (Aláuda, 1936), afirma:

Eu quérolle muito a Risco e sinto por el unha fonda admiración. Ás vegadas trabúcase, pero as máis das veces ten unha clara visión e, dende logo, sempre autoridade pra decir o que di. Os que temos pranteados graves problemas de

concencia, cada día vivimos máis fóra da realidade. Gracias a Deus que deica agora non me vin “honrado” con ningún cárrago de xestor gubernativo. É o único que non teño que botarme en cara.

Co paso do tempo é posible ler estas palabras, de seguro esquecidas polo seu autor, á luz da memoria que moitos anos despois vertería nas páxinas de *Camiño andado* (Fernández del Riego 2003, p. 177):

Admiraba en Risco o universal da súa cultura, a maestría na crónica periodística. Particularmente, a condición de teórico do movemento político-cultural que tentaba fomentar a orixinalidade específica de Galicia. Souben da súa propia voz o contido do ensaio *Nós, os inadaptados*. Deumo despois a ler, antes de que tivera publicidade [...]. A súa etapa última caracterizou unha crise depresiva, un case total desentendemento co seu propio pasado.

É sabido que, en 1935, Vicente Risco entrara a formar parte de Dereita Galeguista e que, en febreiro de 1936, cando o Partido Galeguista acorda incorporarse á Fronte Popular, el e outros sete afiliados ourensáns de relevancia abandonan o Partido. Segundo Fernández del Riego n’*O río do tempo. Unha historia vivida* (1990, p. 103), outra das súas grandes obras memorialísticas:

O Partido Galeguista fixou a súa posición fronte á Dereita Galeguista. O que esta significaba expresouno Risco nunha carta de resposta a outra que eu lle dirixín. Decíame que nela sería todo o “visible” que eu quixera, pero todo menos “cabeza”. Manifestábame que non volvería ser cabeza de nada na súa vida: “Gastei vinte anos, os mellores da miña vida no choio. Dei canto podía dar: toda a miña enerxía mental, vital e sentimental, e, o que é máis, tódalas miñas ilusións. Desde que fiquei expremido e escurrichado, outros se encargaron de torcer o vieiro por onde lles pareceu, e eu fun abandonado aínda por aqueles que pensaban coma min. Non me pesa do un, nen me laio do outro. Pero coido que non se me pode pedir máis, e que teño dereito, polo menos, ao meu outro”.

A carta de don Paco do 6 de maio de 1936 segue aprofundando no tema:

Manifestábame que, contra todo o que se dixera, o pleito chamado de dereitas e esquerdas era vital para Galicia. Porque, ao seu ver, era o pleito entre a Galicia galega e unha Galicia desgaleguizada, por libre que puidera ser. “Un partido sen confesionalismos nen católico foi o que eu quixen ao comezo. Mais sempre tería que ser polo menos respeitoso do sentemento católico dos máis

dos galegos, e posiblemente dos máis dos galeguistas. Non estar a favor, pero polo menos non estar en contra [...] Desde o momento en que se ingresou no Frente Popular, xa se solidarizaba un coa conduta abertamente anti-relixiosa deste”. Na mesma carta engadía que, con toda certeza, non habería troque de rumbo no Partido Galeguista. Que despois do plebiscito seguiríase transixindo.

Pretende este longo rescate da memoria escrita demostrar que estas cartas, como todo autógrafo privado, son fontes de primeira man para a investigación bibliográfica, filolóxica e histórica e que, en 1936, con apenas 23 anos cumpridos, o homenaxeado nas Letras Galegas de 2023 era xa, en esencia, o mesmo home que moitos anos despois asinaría as súas memorias para que os que vimos atrás del coñezamos o pasado. Como editora, agardo que as máis de 800 notas a pé de páxina que inclúe o traballo axuden a coñecer, un pouco máis estes dous grandes da literatura galega, precisando a súa relación e a súa entrega entusiasta a unha causa, a de Galicia, que os levou a traballar desinteresadamente e sen taxa naquilo no que crían ferventemente.

O lector destas cartas comprobará que traballaron xuntos nos principais proxectos culturais e políticos de preguerra e que colaboraron con entusiasmo e teimosía na recuperación do noso sistema literario tras o golpe de Estado do 36. O Seminario de Estudos Galegos, o Partido Galeguista, Galaxia, a revista *Grial* ou a Fundación Penzol aparecen nas páxinas deste epistolario, que pon en evidencia —cremos— como os dous amigos compartían ideoloxía e dinámicas de traballo. Percorron Galicia enteira pronunciando conferencias, intercambiaron comentarios sobre os libros que ían publicando, participaron en congresos, participaron confidencias e soberbias comidas que, con frecuencia, remataban en copa, café e cigarro. Nunca tatearon e conforme foron pasando os anos consolidaron a complicidade.

O DÍA A DÍA DA CREACIÓN LITERARIA

Coma outros epistolarios, este permite seguir de cerca algunhas interioridades do traballo intelectual dos correspondentes. Son moitas as referencias ás obras publicadas, especialmente ás de Otero Pedrayo, abondoso en bibliografía e sempre inqueda na creación. Lemos sobre *A romeiría de Xelmírez*, *O mesón dos ermos*, a *Guía de Galicia*, *Adolescencia*, *La vocación de Adrián Silva*, *O libro dos amigos*, os guións *Camiño de Santiago* e *Rosalía*, a *Geografía* en catro grosos tomos que publica na editorial Gallach e, por enriba de todos eles, *El Padre Feijóo. Su vida, doctrina e influencias*, premiado en 1964 no concurso internacional convocado polo

Patronato do Bicentenario do Padre Feijoo pero inédito ata 1972. Sobre este último, escribe o autor nestes termos (2 de outubro de 1964):

E graziñas pola súa carta co gallo do *Feixó*. Diume moito traballo, ás veces deica o mencer, o estreitar en mamotreto dactilografado de 1 200 folios, os máis dos capidos feitos, arraxados, engadir, anotare, relacionare. Coido que leva unha nova e máis fonda visión do P. M. Supoño se publicar, como os outros traballos premiados. Ha ser necesaria unha boa e moderna edición moi ilustrada.

Francisco Fernández del Riego está sempre ó tanto do traballo do seu amigo e, con moitísima frecuencia, faise eco del na prensa. Sobre a súa tarefa como articulista, o propio don Ramón advírtelle cando inda é un mozo de 21 anos, na primeira das cartas conservadas (agosto do 34): “Non se mate demasiado pol’os xornaes. Vde. pode faguer cousas estupendas no libro. I-o libro por riba de todo, fica”.

Nunha carta do 14 de maio de 1950, tras agradecer un destes artigos, “El pazo de la Cuqueira”, no que don Paco saudaba a aparición de *La vocación de Adrián Silva* (1949), aproveita o ourensán para repasar a súa obra inédita:

Pode estar sadisfeito o bon Adrián Silva. O probe era merecente d’un estilo máis coidado. Non quixen percorrelo por inteiro impreso. Tiven medo das cacofonías e d’ises treizeiros versos sementados por algún xenio nemigo e bulreiro, trasno no eido da prosa. Teño outras tres ou catro novelas. Forman, sen o querer, un ciclo. Entre barroco e romantismo ou Dazanove aínda cangado das que despoixa figuraron pesadumes. Quixera mirar publicado xiquera *A Festa do Conde Berstein*.

A aspiración tardará en verse satisfeita, pois *La fiesta del conde Berstein* permaneceu inédita ata 1988 cando, grazas a Domingo García-Sabell, se edita na Fundación Barrié de La Maza xunto a *Las palmas del convento*. O 11 de marzo de 1948, en carta dirixida a Filgueira Valverde (Otero Pedrayo e Filgueira Valverde 2009, p. 173), don Ramón insiste:

Non me cangan os sesenta. O que me pesa e doe son as publicacións rematadas ou case rematadas que non vexo como publicar. As veces penso que sería millor facer co elas un chareteiro lume. As novelas “Don Martiño de Figueroa” (tídoo provisual: e algo com’o “A morte da legría”); “La tentación de Adrián Silva”, “La Hermana” o “Hermana”; “La Fiesta del Conde Bernstein”; feitas; a “Estética del Paisaje gallego”, o libro dos amigos mortos que está vivente en oito días, o estudo de Varela de Montes, o Gelmírez que non premiaron en Sant-Iago, a

“Encomenda de Beade” que estará lista en dous meses, a crónica moi adiantada da miña aventura ultramariña.

Da longa listaxe citada, a día de hoxe permanecen sen publicar *La hermana*, *Once horas composteláns*, *Contra el filo del río* e a colección de retratos líricos titulada *Do San Lucas ó San Xohán. Sazós de Compostela*.

Confírmase ademais nestas cartas que algunhas das pezas oterianas concluídas están, hoxe por hoxe, perdidas: “Agardo que aló saía *Schwardewald* e outras novelas que mandei fai moito tempo. Por agora teño moitísimo traballo e por o tanto si fai solciño collo o bastón e saio co can por ises ermos lumiosos” (24 de novembro de 1947). Ignoramos ademais se algunhas das obras que se mencionan foron ou non rematadas ou sequera encetadas. O 2 de agosto de 1955 suxire Otero Pedrayo: “¿Que tal estaría un libro de ‘Elexías composteláns’ en severo verso antigo? Por o corte das *romans* de Goethe. Mais, ulos 27 anos?”.

Como non podía ser doutra maneira, os documentos reflicten tamén anécdotas relacionadas coa tarefa creadora. O 15 de novembro de 1958 di Otero sobre a que será a súa última novela: “Estou na derradeira parte do fidalgo da Reboraina e nestora que vai por Nova Orleans voltando de NauKing, non sei se levalo pronto a Redondela ou darlle outras reviravoltas polo mundo”. O 27 de xuño de 1967, explica:

as miñas Memorias dos tempos de estudante. Esas van en galego. As de neno paran no arquivo de Domingo García Sabell. E dende arredor do remate dos meus estudos universitarios ningunha cousa fixen aínda. Xurden problemas moi graves, e a fina materia do Galeguismo e das amizades galegas, millor pra ser tratada en conversas contadas, ou millor amparadas por silencio.³

O 14 de novembro de 1956 don Ramón, que prepara unha longa colección de relatos para *Galaxia*, advértelle ó seu amigo e confidente: “E vai por riba de todo un prego meu. Decátome de ser un escritor de outro tempo: xa de fixo as miñas palabras e ritmos soan a Romantismo decorrido, non quero enganar nin ser engaiolado por piedade ca vellez claudicante. En concenza, de non serviren ouxetivamente criticados, queimen todos os contos e boten a cinza sobre min”.

3 Ata onde sabemos, as memorias do escritor interrómpanse efectivamente co remate dos estudos universitarios. Ata o de agora, a editorial *Galaxia* leva publicados dous volumes das *Lembranzas do meu vivir*. Os anos de instituto (1898-1904) editouse en 2020 e os anos da universidade (1904-1912) en 2015.

A publicación d'*O maroutallo* (1974) na colección O Moucho, suscita estoutro comentario de don Ramón (12 de abril de 1974), sempre fiel a Galaxia e ó seu xestor:

Ben quixera publicar todas as miñas cousas na querida Galaxia, pro ás veces o demo argalla doutra maneira. Cando o 50 ano da nosa boda, Xosé M.ª Álvarez Blázquez mandoume toda a colección de contos galegos de Castrelos. Pro eu me non decatei ó pronto e ó atopar o regalo correspondinlle mandándolles un conto que parés que publicará o mes que vén.

Nese epistolario asimétrico, as referencias ás obras de Del Riego son moitas menos. O 2 de xaneiro de 1947, pouco despois de saber que *Cos ollos do noso esprito* (Buenos Aires, 1949), o seu primeiro libro, ía ser publicado, di:

Fai perto dun ano que ando traballando n-unha *Historia da literatura galega*. Concebina coa idea de servir a quenes desexen coñecer a panorámica da nosa literatura, e busquen unha táboa de valores e un índice de problemas a tenor da sensibilidade do noso tempo. Estou satisfeito da laboura conquerida e coido que terá certo intrés, principalmente, porque é o primeiro que hai encol da custión, fora dos ensaios limitados de Carré e Couceiro. Vanna imprimir en América, a onde a remesarei tan axiña como dispoña duns pequenos datos que me faltan. Podería vostede decirme, con urxencia, o ano e o lugar do seu nacemento? E o de Risco, Castelao, Blanco Amor, Augusto Casas, Gurriarán, Montes, Carballo Calero, Montes e Arturo Espasandín.

O manual ó que se refire, *Historia de la literatura gallega*, redactado inicialmente en galego, foi publicado en castelán por Galaxia en 1951 na colección Manuais. No 47 Del Riego presentárao ó concurso organizado polo Centro Galego de Buenos Aires e recolleu un premio de 1 000 pesos, que, naqueles anos difíciles, foron, que dúbida cabe, de importante axuda. Ten razón cando afirma que o seu traballo viña completar os “ensaios limitados” de Carré e Couceiro. Refírese á *Literatura gallega* de Uxío Carré Aldao, do ano 1911, e a *El idioma gallego. Historia, gramática, literatura* de Couceiro Freijomil que vira a luz en Barcelona en 1935. Moitos serán os estudosos da literatura galega que beberán no pequeno manual de Del Riego, que xunto á *Antoloxía consultada* por el preparada será, durante anos, volume de obrigada consulta.

O 26 de marzo de 1951 é Otero Pedrayo quen saúda a aparición dun libro de don Paco, *Danzas populares galegas*, publicado nas Ediciones Galicia do Centro Galego de Buenos Aires en 1950. Di así:

Escríbolle as letras que fai días desexaba escribirlle. Seu libro fíxome a doce impresión distes días de melros e sol despoixa da inverniá..., co chover non moi lonxa[no]. Ben de información, millor de língua e estilo. Un libro compañeiro e ledó, ó seu modo libro de Horas dunha liturxia da legría e mais a saudade. Van desaparecendo as belidas danzas. Han voltare. E si non están no vento, na follaxe e nos beilados misteriosos dos penedos ó luar. Gran lediza telo a Vde. no noso tempo. E por amigo.

Só a modo de curiosidade, repárese en que estes primeiros volumes de Fernández del Riego son serodios. Aparecen cando ten mediada a trintena. A advertencia de don Ramón (“Non se mate demasiado pol’os xornaes”) non xurdiu efecto, don Paco foi sempre un home pragmático, un home de acción, e a prensa, os artigos, son, ademais de un medio de gañar a vida, unha ferramenta efectiva ó servizo da causa.

A AMIZADE E O GOCE DA VIDA

Un dos firmes piares nos que parece sustentarse esta amizade sincera e chea de confidencias é na capacidade que ambos os interlocutores teñen de gozar das cousas boas da vida. Un Otero Pedrayo de oitenta e catro anos dille a Del Riego o 29 de maio de 1972: “E Vde. e a súa podente confianza vidal traballan moito en ire fortecendo e amparando a miña vellez. Levo unha tempada longa desacougado e tristeiro”. Moito antes, o 20 de marzo de 1957, comentara: “Teño xa grandes desexos de o ver e de disfruitar das suxestivas horas que soio á súa beira se disfrutan”.

Non en van e como ben indica Alonso Montero no seu limiar, Del Riego, en carta do 10 de xullo de 1946, cualifica a don Ramón de “maravilloso sensual”: “Por aquí tivemos noticia cotián da súa doenza ao traveso de diferentes condutos, e xa pode supor a ledicia con que recibimos a nova da súa recuperación. En derradeiro termo, a rixidez imposta nos menús resulta secundaria, aínda tratándose dun maravilloso sensual como é vostede”.

Os amigos búscanse e gozan dos praceres da vida. Fixan reunións para xantar e estancias en Trasalba, na casa familiar de don Ramón. O epistolario está cargado de bromas e comentarios xocosos relacionados coa boa mesa da que ambos gozaban sen reparos. Os encontros amicales na Rosaleda, a residencia compostelá de Domingo García-Sabell, suscitan parágrafos como este (10 de xuño de 1956):

Escribo na flor do mundo, na Rosaleda, *chez* Sabell, e soio lle quero mañifestar, xa que non dispoño de ningún poema a xeito, o que canonicamente teño debullado iste mediodía: sopa das de crego ou bieito, en “largo sostido”; unhas

rilkeanas “empanadillas”, gloria rococó da cociña galega, chinesa ou gala; e unha fabada solene e eglóxica na que as grosas abadesas das morcillas beilaban a “danza prima” no campo das fabas máis dinas da gabanza de Jovellanos e Clarín; e non quero falar do sol poente das natelas, fondas, moles, bico e meixela, lembranza e doce acougo pra nós, os vellos finiseculares inda engaiolados na derradeira elexía do Romantismo.

Do 8 de xullo de 1961 é estoutra valoración oteriana: “A fidalga, humorista e saudosa Galiza vai morrer ó parvo entre a pepsicola e o viño de matute na triste manxadoira do bar. É triste. O ideal dos barudos mozos da aldea é seren camareiros e as mulleres xa non saben atizar o pote do caldo e morren por as ensaladas e a gaseosa”.

Por certo que tampouco as relacións coas mulleres escapan deste clima de complicidade. O 3 de agosto de 1957 comenta burleiro Otero Pedrayo:

No viaxe fai unha semán riin pra min cavilando na polémica de Vde. ca dona american. Unha muller de dentes de roda, de bruído de engranaxes e correa sinfín, algo antromedio da muller e o robot. Seus bicos han sere “a tuerca”. Eu ademirábao a Vde. Parecía o combate no Missisipi na guerra de Secesión entre o *Merrimac* e o *Monitor*.

Entendemos que se refire á relación de Francisco Fernández del Riego coa escritora inglesa Nina Epton, nacida en Hampstead en 1913. Epton viaxara por Galicia en 1953 e froito da experiencia redactou *Grapes and Granite*, publicado en Londres en 1956. Moitos anos despois o propio Del Riego, que a tratou por aquel entón, xestionou a aparición da tradución ó galego, *Uvas e granito (Unha viaxe por Galicia)*, que se imprimiu en Ir Indo en 1993.

En 1965 a barcelonesa Plaza y Janés publicoulle a Nina Epton *El amor y los españoles*, unha entretida obra divulgativa na que a inglesa debuxa escenas tras as que cremos adiviñar a persoa de Del Riego. Di na páxina 192, sen citalo, pero referíndose a “un abogado de Vigo”: “Era un hombre amable y categórico al que gustaban las cosas buenas de la vida y también las del espíritu: lo mismo la gastronomía que la poesía, lo mismo Eros que Diana”. A seguir pon estas palabras na boca do homenaxeado nas Letras Galegas de 2023: “Cuando veo unha mujer hermosa no me siento inclinado a hablarle de poesía o de filosofía. Me afecta profundamente pero no a la cabeza”.

Fronte a estas, cartas hai de temática moi seria onde descubrimos un Otero Pedrayo insólito e pouco frecuente. Canso do trato que os medios de comunicación lle dan á nosa lingua, o 22 de febreiro de 1953 dille a Fernández del Riego:

A vostede home de senso, coñecedor da “arestoridade” ou aitoalidade, ocorre-selle algunha maneira de facer trocare a estupidez da censura contra o galego nos xornais? Non deixan nin unha físgoa de cita poética. Coido que a millor resposta sería escribir moitos libros e deixarse de outra cousa.

Chegados aquí cómpre explicitar que a totalidade da comunicación está redactada en galego, salvo tres misivas en castelán que merecen que nos deteñamos nelas. A primeira redactouna o soldado Francisco Fernández del Riego desde a fronte en tempos difíciles, o 18 de outubro de 1937. Del Riego non ignora que Otero Pedrayo acaba de ser expedientado, apartado do ensino, e que vive retirado en Trasalba dedicado ó estudo do grego. Está ben informado e recorre ós libros —que comenta e solicita— para facerlle chegar o seu afecto e solidariedade.

En ese su retiro soledoso y amado, podrá —tranquilo el espíritu— mejor que antes, sepultarse en lecturas preferidas y dedicarse al estudio [...]. Yo le recuerdo en los instantes menos propicios, con el afecto de siempre.

Ahora, aquí, releo a los místicos castellanos, y descubro notas, para mí hasta ahora inéditas, en la obra de Fray Luis. Este paisaje que se me corre a la vista me lo da él en tres líneas, una lira, un verso solo, un adjetivo. Recuerdo el otoño, el incomparable otoño en la Oda a Grial, y es este otoño vivo, castellano, inconfundible que comenzamos a vivir. La propia llama sonora de valores rítmicos aflora en su prosa. La comparo con la del otro Fray Luis —de maravilloso orador—, con la de Santa Teresa —de voluntad intuitiva e iluminada— y con las nuevas, hermanas, de Unamuno y Juan Ramón.

Las horas se me hacen lentas e interminables y ya no me quedan libros, que no hay en las librerías. Por eso recurro a Vde. ¿Le sería difícil dejarme *Dante vivo* de Papini, y *La esfera y la cruz* de Chesterton? Se los agradecería infinitamente porque tengo verdadero interés en releerlos

A segunda carta en castelán está datada o 21 de agosto de 1969 e agora é Otero Pedrayo quen asina. Confésalle a Del Riego que inda que pensou en consultar o seu “caso” co doutor Domingo García-Sabell, prefire facelo con el. Explícalle que con oitenta e un anos cumpridos sente “dolor, asco y cansancio, miedo y desesperanza de la vejez” e que estivo pensando no suicidio, en buscar unha morte que teña a aparencia de natural. En deixarse morrer. Son confesións a un amigo, a un amigo íntimo, un irmán. É unha carta estraña e profunda, sorprendente nun cristián como Otero Pedrayo.

Ya he trapuesto el cabo de los 80 y aún los ululantes arrecifes de los 81, he andado entre el suicidio —sin énfasis— y la búsqueda por la mínima alimentación de una muerte que tenga todas las exteriores apariencias de ser natural. Bastaría la página genial que al suicidio dedica mi genial maestro Schopenhauer⁴ para apartarme de tal aparatosa y teatral solución. Queda la segunda, la probada por grandes y puros filósofos de la antigüedad; el irse muriendo, sin dolor ni escándalo, el reducir metódicamente el alimento y el sueño.

Esto sentado, mi pregunta y consulta se limitan a pedir a Vd., como profundo conocedor de la naturaleza humana, un método nuevo, conciliador pero exigente, de manera que en seis o ocho meses, antes que se cumplan los dolores de la extrema vejez, pueda descargar del fardo pesado y cruel de la existencia mortal a este su agradecido amigo.

O terceiro escrito en castelán, tamén de ton serio, contén o testamento hológrafo de don Ramón, redactado en Madrid o 2 de xaneiro de 1959, cando a piques está de cumprir os setenta anos. Nel lemos unha mostra máis da enorme confianza que ten depositada no homenaxeado nas Letras Galegas deste ano:

Nombro por testamentarios y cumplidores a mis amigos Don Domingo García Sabell y D. Ramón Piñeiro, vecinos de Santiago, y D. Francisco Fz. del Riego, de Vigo, rogándole[s] que conserven lo mejor posible la unidad del Patrimonio de mi herencia en forma de Residencia de estudiantes, artistas o labradores; y que en caso de desaparecer Galaxia apliquen mi herencia a la institución que la suceda en el rumbo de la cultura gallega. La indicación anterior no es taxativa; es solo una recomendación.

AS VIAXES E UNHA LÚGUBRE ANÉCDOTA

As viaxes son tamén unha fonte de pracer e unha oportunidade para traballar a prol dos intereses comúns. Ambos os epistológrafos foron activos viaxeiros e na súa correspondencia hai moitas referencias a elas. O 26 de maio de 1947, como se dunha anécdota sen importancia se tratase, Del Riego comenta: “Eu estaba

4 Ao final do primeiro volume d’*O mundo como vontade e representación*, Arthur Schopenhauer escribe que o suicidio, lonxe de ser a negación da nosa vontade, supón moi ao contrario, o fenómeno da súa máis forte afirmación. A única nota que distingue o suicida do que permanece no mundo é atoparse descontento coas condicións nas que vive, pois “quere a vida, quere unha existencia e unha afirmación sen trabas do corpo”.

preparando un viaxe a Londres, onde xa debía de atoparme arestora pra ficar alí perante un mes. Non embargantes dificultades xa presupostas no despacho do pasaporte obríganme a aprazar o viaxe polo de agora”. Inda eran anos difíciles.

Ramón Otero Pedrayo viaxa a Buenos Aires en 1947, a Venezuela —en avión— en 1956, a Portugal para participar nos congresos etnográficos que se organizaban no país veciño, a Madrid para celebrar o aniversario de voda de Murguía e Rosalía e de novo á Arxentina en 1959. Pero hai, neste epistolario, unha viaxe que merece que nos deteñamos nela.

En 1958 don Ramón, convidado de novo a viaxar á capital venezolana, planificou unha viaxe curta, de apenas dez días, xa que debía estar de regreso nas aulas antes do 20 de xaneiro. A Francisco Fernández del Riego, en carta datada en Compostela o 10 de Nadal do ano anterior, explícalle:

Meu querido amigo: Iste vello abade de fantasma e dos celmosos e grandideiros cráustros de Trasalba e os vieiros *necnon* as prazas de Compostela cas que a raíña Lupa vai peneirando a historia pra que ría o Zebedeu vai de novo a botar a Caracas unhas “omilías”, como din en Trasalba, do 5 ó 7 ou 9 do xaneiro... O gallo é fermoso e nobre: o xuntamento do Centro e da Casa de Galiza, decrado o Día do Añal de Castelao.

Temos xa arranxadas as máis das cousas, pro aínda non chegou o permiso da Policía. Precísase unha boa acollida e disposición no Consulado venezolán e agardo todo da simpatía e improcura de Vde. O pasaxe está reservado desde Madrid pro avión holandés do día 3 do xaneiro.

El e a súa dona, familiarmente coñecida como Fita, viaxan a Madrid a inicios do ano, en principio con todos os documentos en orde, pero o día que van embarcar, xa en Barajas, a Policía franquista impídelles o paso. Don Ramón, que acostumaba levar axendas onde ía anotando os seus compromisos públicos e reflexións privadas, escribe no espazo correspondente ao venres 3 de xaneiro: “Na derradeira ventanilla a Policía recolle o pasaporte. Derrubouse o viaxe. Penso nos de Caracas, un viaxeiro leva a nova. Viaxes e xestións en Seguridad con Villegas. Falado con Domingo [García-Sabell]. Noite de amargore e inquedanzas”.

Na entrada do día seguinte, segue relatando: “Visita ó Director General de Seguridade. Unha as 2 menos dez. Serán cansa e tristeira na cámbra do hotel lêndo sen gana un libro sobre Lois XV. As 10 da noite sei a resoluzón e negativa. ¡Xa non imos a Caracas! Fita inda estaba espranzada co fermoso viaxe. Escribo as once”.

Villegas debe ser José Díaz de Villegas Bustamante (1894-1968), destacado africanista e home de confianza de Carrero Blanco que foi quen o recibiu, en 1944,

como director xeral de Marrocos e Colonias. Este Villegas, natural de Corvera de Toranzo (Santander) debía ser familiar da esposa de Otero Pedrayo, Josefina Bustamante Muñoz, natural tamén do val do Pas. Segundo as anotacións na axenda de don Ramón foi el, un home do Réxime, quen os axuda cos primeiros trámites que provoca tan amargo contratempo.

As xestións e os contactos deberon xurdir certo efecto pois, ao día seguinte, Otero Pedrayo —e quizais tamén a súa esposa— acoden á Dirección General de Seguridad, o sinistro edificio da Porta do Sol, famoso polos interrogatorios, as malleiras e as torturas que se infrinxían nos seus baixos. Alí recíbeos a máxima autoridade, o director xeral de Seguridade, que desde 1957 era Carlos Arias Navarro, man dereita do ministro de Gobernación, Camilo Alonso Vega.

De nada serviu. A viaxe non se levaría nunca a cabo. Que sucedeu para que a policía franquista interrompese a última hora un embarque do que estaban debidamente informados? A resposta atopámola nunha carta inédita de don Ramón a Silvio Santiago,⁵ un dos principais promotores da viaxe. Datada en Compostela o 7 de xaneiro, apenas tres días despois do incidente en Barajas, di así:

La cosa fue brutal, absurda y cómica. En el detalle de una crueldad ridícula. Estaban conseguidos todos los permisos y clarísimo el pasaporte. Mi esposa —lo siento mucho por el disgusto de ella— y yo llegando a Barajas, llenos de alegría. Nos invitaba la belleza del viaje, la nobleza del objeto, el afán de verles a Vdes. Todo desde el recuerdo proclamado de Daniel y el afecto de los amigos hasta los pequeños, y estimulantes exotismos del viaje, nos llenaba de gozo. Hicimos en el aeropuerto una comida de adiós a Europa. Ya había pasado, sin molestia ninguna, el equipaje cuando una orden seca e inexplicada nos retuvo. Una buena persona, extrañada al no vernos pasar, se ofreció a llevar la noticia. En la Dirección de Seguridad al día siguiente hubo un principio de explicación, se trataba de mi intervención principal en un acto político: la información procedía de la embajada de España en Caracas. Y nada más. Puso un cable no muy claro.

Máis adiante, engade: “Vd. y todos los amigos saben muy bien que jamás hice alusiones políticas ni cambié el carácter doctrinal especulativo de las tribunas que me fueron ofrecidas”.

5 A correspondencia cruzada entre Otero Pedrayo e Silvio Santiago (Vilardevós, 1903 - Santiago de Compostela, 1974) está depositada desde o ano 2012 no Arquivo da Emigración do Consello da Cultura Galega. Na Fundación Otero Pedrayo consérvase unha copia dixitalizada dos documentos.

O embaixador de España en Caracas era, naquela altura, Manuel Valdés Larrañaga (1909-2001), membro fundador da Falanxe e colaborador, durante anos, do ditador dominicano Rafael Leónidas Trujillo. Parece que foi el (ou algún dos seus colaboradores máis estreitos) quen impediu a viaxe. Talvez porque realmente vía tras a celebración do “añal de Castelao” un “acto político”; talvez, simplemente, porque era contrario ás actividades da Casa de Galicia. Á marxe de todo isto, cómpre non perder de vista que, desde o primeiro de xaneiro dese ano, a situación política en Venezuela era particularmente inestable. A comezos de ano iniciáranse as revoltas militares que rematarían coa ditadura do xeneral Marcos Pérez Jiménez apenas vinte días despois.

A MODO DE CONCLUSIÓN

Agardamos ter demostrado como neste longo intercambio epistolar está parte da nosa historia, da historia da nosa literatura, da difícil recuperación do galego escrito nos anos 50, 60 e 70 do pasado século. Son moitos os aspectos que se abordan, moitos os que se insinúan e moitos máis os que se citan apenas de forma sucinta. Nada dixemos do posicionamento político dos homenaxeados neste artigo, pois está brillantemente analizado no limiar de Xesús Alonso Montero, quen tamén comenta con acerto a fundación de Galaxia e as actividades emprendidas polo círculo dos “galaxios” —termo, por certo, empregado polo propio don Ramón en carta datada no ano 1951—.

Moito foi o traballo que se levou a cabo naqueles anos difíciles. Francisco Fernández del Riego despregou un empeño teimudo, fiel e sorprendentemente infatigable. Don Ramón cadrou filas ó seu lado. Colaborou en Galaxia, compartiu alegrías e mágoas con quen case consideraba un fillo, festexou acertos e arrimou o ombreiro en toda canta actividade se ía emprendendo. Fíxoo vendo en don Paco un amigo fiel, un confidente e un cómplice cando de gozar da vida se trataba, pero tamén cando chegaba o momento serio de compartir medos, inquietudes ou desesperanzas.

Remato facendo miñas as palabras do profesor Alonso Montero:

Con ninguén, dos grandes amigos de Galaxia, gozou en Amoeiro de tantas conversas e tantos xantares, algúns homéricos: nin co austero e gineriano Ramón Piñeiro, nin co entregado e místico Xaime Isla, nin sequera con García-Sabell, cuxo fogar en Santiago tanto visitou e gabou, malia que aquel intelectual, bo coñecedor do epicúreo visitante, tiña, pola súa condición de médico, obriga, ás veces, de limitar os pulos gastronómicos de don Ramón.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Arias Chachero, Patricia (2023). *Cunqueiro e Otero Pedrayo. Historia dunha amizade e epistolario*. Mondoñedo: Casa Museo Álvaro Cunqueiro / Concello de Mondoñedo.
- Arias Chachero, Patricia, ed. (2023). *Rexistros no vento. Epistolario de Francisco Fernández del Riego e Ramón Otero Pedrayo*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.423>
- Carballo Calero, Ricardo e Otero Pedrayo, Ramón (2020). *Polos camiños das horas. Epistolario de Ricardo Carballo Calero e Ramón Otero Pedrayo*. A Coruña: Real Academia Galega. Coordinación de Henrique Monteagudo; edición de Patricia Arias Chachero, Nélica Cosme Abollo e Adrián Estévez Iglesias. <https://doi.org/10.32766/rag.368>
- Epton, Nina (1965). *El amor y los españoles*. Barcelona: Plaza & Janés.
- Fernández del Riego, Francisco (1988). *O señor da Casa Grande de Cima de Vila*. Ourense: Fundación Otero Pedrayo.
- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (2003). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- Filgueira Valverde, Xosé F. e Otero Pedrayo, Ramón (2009). *Xosé Filgueira Valverde, Ramón Otero Pedrayo. Epistolario*. Pontevedra: Museo de Pontevedra. Compilado por M.ª Jesús Fortes Alén; estudo preliminar de Ramón Villares.
- Manuel María (2014). *Correspondencia entre Manuel María e Ramón Otero Pedrayo (1951-1974)*. Lugo: Fundación Manuel María de Estudos Galegos. Edición de Xosé Manuel Sánchez Rei e Estefanía Mosquera Castro.
- Paz-Andrade, Valentín (2012). *Lume de vidas. Valentín Paz-Andrade- Ramón Otero Pedrayo: un diálogo epistolar (1925-1976)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Edición de Henrique Monteagudo e Denis Vicente.